

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСИВНИХ ПРОЦЕСІВ: ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНІВ СКЛАДНОКООРДИНОВАНOSTI

М.І. Найдьонов

У статті здійснюється аналіз експериментальних досліджень рефлексивних процесів при розв'язанні творчих задач групою. Представлено інтерпретацію їх результатів, в якій розкрито зв'язок проявів феноменів складнокоординованості з особливостями здійснення рефлексивних процесів. Визначено соціо-когнітивні закономірності динаміки групової суб'єктності, закономірності функціонування і онтогенетичного розвитку рефлексивних процесів групового суб'єкта в залежності від умов організації спільного творчого процесу як основи формування рефлексивного управління в організаціях.

Ключові слова: складність, складнокоординованість, феномени складнокоординованості, рефлексивні процеси, рефлексивне управління, групова суб'єктність.

В статье проводится анализ экспериментальных исследований рефлексивных процессов при решении творческих задач группой. Представлена интерпретация их результатов, в которой раскрыта связь проявлений феноменов сложнокоординированности с особенностями протекания рефлексивных процессов. Определены социо-когнитивные закономерности динамики групповой субъектности, закономерности функционирования и онтогенетического развития рефлексивных процессов группового субъекта в зависимости от условий организации совместного творческого процесса как основы формирования рефлексивного управления в организациях.

Ключевые слова: сложность, сложнокоординированность, феномены сложнокоординированности, рефлексивные процессы, рефлексивное управление, групповая субъектность.

In article the analysis of experimental researches of reflective processes which take place during creative tasks resolving by group is carried out. Interpretation of their results, in which connection between complexity-coordination phenomena and peculiarities of reflective processes course is presented. Socio-cognitive laws of group subjectivity dynamics, laws of functioning and ontogenetic developments of the group subject reflective processes in the connection with the conditions of the joint creative process organization as a bases for reflective management formation in the organizations are defined.

Keywords: complexity, complexity-coordinativeness, complexity-coordination phenomena, reflective processes, reflective management, group subjectivity.

Зростання складності сучасного світу як одна із найсуттєвіших його характеристик відмічається спеціалістами в багатьох сферах: філософії, економіці, освіті, мас-медіа тощо. На перетині галузей виникає поняття "науки про складність", що зорієнтована на пошук як філософських схем розуміння складних процесів, так і математичного апарату для їх відображення. Складність розглядається як проміжна фаза між хаосом і порядком, що набуває характеристики глобальної умови існування людства: збільшується кількість суб'єктів, точок зору і зв'язків, інтенсифікується багатозначність, помножується невизначеність (бракує інформаційної ясності, чіткості причинно-наслідкових зв'язків), зростає взаємозалежність будь-яких процесів і швидкість змін кожної із перелічених складових. Соціально-психологічний вимір цих процесів розкривається насамперед через зростання складності координації (складнокоординованості) між людьми в межах певних соціальних організованостей: спільнот, корпорацій, організацій, окремих груп та й суспільств у цілому.

Складнокоординованість як стан організації, коли складність процесів координації діючих суб'єктів перевищує наявні і оптимальні для опанування ресурси, є реальністю сучасної організаційної практики. Негативні наслідки складнокоординованості проявляються у різноманітних феноменах, які знижують продуктивність організації, приводячи інколи до її руйнування, особливо в критичні періоди, зумовлені зовнішніми чи внутрішніми причинами. В таких складноорганізованих організаціях складність координації перевищує наявні ресурси її опанування на різних рівнях взаємодії і стає перешкодою для досягнення необхідної для ефективного функціонування організації взаємної узгодженості суб'єктів.

Прояви недостатнього опанування складнокоординованістю можна побачити на всіх рівнях існування соціуму, а його негативні наслідки полягають у непродуктивних втратах ресурсів, у зростанні суперечності

між демократичними тенденціями визнання суб'єктного статусу все більшої кількості діячів та тенденцією перетворення їх в мовчазних об'єктів маніпулятивного управління, ескалації конфліктів та соціальної напруженості, поглибленні соціальних і політичних криз через неузгодженість еліт тощо.

У зв'язку з вищезазначеним особливої значущості набувають завдання вивчення закономірностей формування управлінських систем, здатних давати адекватні відповіді викликам складності сучасного світу, бути ефективними в умовах зростаючої складнокоординованості. Зокрема стає очевидною необхідність не просто розвивати системні засоби вдосконалення суб'єктів управління, але зосередитись на самоорганізації та ключових для неї рефлексивних (само-відображувальних і само-перетворювальних) процесах, що мають потенцію надати системі управління нової якості – системи рефлексивного управління.

Загалом вивчення рефлексивного управління, як особливої якості, необхідної для опанування складності завдань і бізнес-процесів у сучасних умовах, стало ознакою кінця минулого і початку нового тисячоліття в багатьох сферах діяльності (економіка, політика, освіта тощо). Поняття було введено В. Лефевром [8] для характеристики конфліктної взаємодії суб'єктів, боротьби супротивників, проте розповсюдилось на ширше коло ситуацій, охоплюючи також і неконфронтаційну взаємодію в складних системах.

Тематика рефлексії, яка забезпечує ефективність мислення в умовах творчої невизначеності, притягує увагу багатьох сучасних дослідників як в Україні, так і за її межами. У психології рефлексії накопичено цілу низку розробок, що відбивають різні аспекти рефлексивності практичного мислення, управлінської діяльності (Байер І. В., Варламова О. П., Васютін В. Н., Войтик І. М., Григоровская Л. В., Катрич Г. И., Колошина Т. Ю., Дмитриев С. В., Ковалева Н. Б., Кремер Е. З., Кузнецов С. В., Лосев А. В., Маслов С. Н., Найдьонова Л. А.,

Оржековский П. А., Палагина І. В., Поліщук О. А., Похмелкина Г. Ф., Растянников А. В., Семенов І. М., Советов О. В., Степанов С. Ю., Сухоруков АС. Фролова Т. В. та ін.). Розробляються засоби розвитку рефлексивної культури, що запобігає негативним наслідкам проблемно-конфліктного характеру рефлексивних процесів (С. Ю. Степанов), методи забезпечення рефлексивної практики, супервізії та тренерства для професійного розвитку протягом життя (Гепборн, Вігінс, Вілсон, Рач, Лімбері, Купер, Гай, Шон, Паркер та ін.), переосмислюються рефлексивні цінності, які дають особистості змогу жити мудро з усвідомленням власних обмежень (А. Тіберіус) тощо.

Досить явно вимальовується суперечності між намаганнями низки авторів знайти методолого-прикладні засоби формування рефлексивного управління (діяльністю, установою) в різних сферах суспільної практики (Карпов А. В [4], Лепській В. Е [7]) і відсутністю цілісного фундаментального соціально-психологічного дослідження рефлексивних процесів у їх системній взаємодії задля координування життєвих світів індивідуальних і групових суб'єктів.

Цілком назріла наукова проблема узагальнення фундаментальних і прикладних психологічних розробок для поглиблення розуміння соціально-психологічних механізмів рефлексивного управління як управління рефлексивними процесами взаємодіючих групових та індивідуальних суб'єктів, об'єднаних в інтерсуб'єктному просторі співпраці.

Мета статті – узагальнити результати експериментальних досліджень рефлексивних процесів, проведених в межах психології рефлексії в останні десятиліття, для виявлення ролі рефлексії в подоланні феноменів складнокоординованості в спільному творчому пошуку в ситуаціях співпраці.

Відповідно до виділених нами раніше феноменів складнокоординованості [16; 17] аналіз експериментального дослідження

рефлексії структуровано за наступними напрямками: рефлексія образу себе в опануванні різнопредметністю; ціннісні контексти рефлексії в подоланні феноменів поліцінності і постналежності до різних групових суб'єктів; вікові, індивідуальні та середовищні чинники феномена статусно-рольової невідповідності; життєві контексти рефлексії від боротьби статусів до паритетності суб'єктності. Майже всі дослідження, які підлягають аналізу, об'єднані спільним базовим експериментальним методом аналізу мовної продукції (змістово-смісловий аналіз І. М. Семенова та С. Ю. Степанова), що з'являється в ході розв'язання групою експериментального завдання (малої творчої задачі). Кожним дослідником базовий метод модифікувався, аж до перетворення його в нову якість – контекстуального функціонально-параметричного аналізу рефлексивних структур дискурсу. Використання єдиної методичної основи дає можливість провести мета-аналіз експериментальних даних, отриманих різними авторами, для виділення закономірностей перебігу рефлексивних процесів в умовах лабораторних експериментів. Крім того, простежується зв'язок результатів, отриманих в лабораторних експериментах, з їх використанням у практиці через формат дослідження-впровадження.

Рефлексія образу себе в опануванні різнопредметністю

Першим феноменом складнокоординованості, який було змодельовано в лабораторних експериментах (мимовільно, без цілеспрямованого задуму такого моделювання) став феномен різнопредметності, представлений розбіжностями уявлень партнерів про вирішувану задачу та її латентні (приховані) умови. Роль групової рефлексії при розв'язанні задач з урахуванням їх образної складової показано в лабораторних експериментах О. Советова [19] (технічні задачі), М. І. Найдьонова [13] (конструкторські задачі), Л. В. Григоровської [2] (музичні задачі), М. Л. Токаревої [14] (розуміння художніх творів), А. М. Булата [1] та ін. Оскільки відмінність образів, що постають за схожими вербальними виявами, може лежати в основі такого феномена

складнокоординованості, як різнопредметність, вивчення взаємодії рефлексивних механізмів і трансформації образів є важливим напрямом аналізу масиву досліджень.

У працях О. Советова, який першим у психології рефлексії звернувся до вивчення рефлексивної регуляції процесу розв'язання технічних задач, було розширено методичну складову змістово-сміслового методу аналізу предметної сфери, над якою надбудовуються рефлексивні структури. Це привело до думки, що не тільки предметний образ має складові свого рефлексивного розширення, а й смислові утворення – в образі персони і групи – є надзвичайно важливими для ефективності співпраці. Ця думка знайшла підтвердження в проведених нами дослідженнях процесу розв'язання конструкторських задач [13].

В інших дослідженнях (Л. Григоровська, М. Токарева) доведено, що в ході розв'язування задачі, крім образу персонально себе і групи, виникає образ автора твору та особливостей його дискурсу – стилю, жанру (залежно від предметної специфіки завдань). Уведення параметричної методології в змістово-смісловий аналіз дало змогу реконструювати образи за їх вербальними виявами, принаймні вловлювати моменти їх трансформації у взаємодії партнерів, а також уможливило проведення детального аналізу місця образної складової в дискурсі загалом.

Підтверджена на матеріалі музики можливість формування образного мислення школярів завдяки впливу на рефлексивні механізми творчості (Л. В. Григоровська) та розробка процедур образної рефлексії (М. І. Найдьонов і Л. А. Найдьонова) заклали основу однієї з важливих складових формування системи рефлексивного управління. У ході дослідження образної складової, що не тільки виявляє себе в персональному чи комунікативно-кооперативному дискурсі, а й буває розпорошеним синкретичним виявом певного прихованого цілісного образу, доведено, що такий образ можна реконструювати в процедурах.

Саме створення такого різноспрямованого образу замикає смисл переходу дискурсу на різні рефлексивні рівні.

Для розуміння групового суб'єкта ще більше значення має зв'язок образу і групової рефлексії, оскільки саме образна складова пов'язана з репрезентацією "Я-Ми-ідентичності" суб'єкта, яка може бути реконструйована на основі більш чи менш цілісних мовних проявів. Узагальнення досліджень "Я-Ми ідентичності" у формі порівняння індивідуальних траєкторій участі індивіда в спільній творчості в лабораторних формуючих експериментах (Л. А. Найдьонова) і стратегій кооперування в циклі досліджень-упровадження (М. І. Найдьонов) дало змогу відстежити логіку не тільки того, як група впливає на індивіда, а й логіку того, як відбувається поступ у нарощуванні цілісності усвідомленого лідерства та єдності, як сама група перетворюється в групу з новою суб'єктною якість – стає груповим суб'єктом.

У дослідженнях-упровадженнях Л. В. Григоровської з позицій музичної педагогіки показано значення уявного образу себе в іншій ролі (наприклад, школяра в ролі вчителя), що (у випадку відсутності конфлікту приєднання до педагогічного групового суб'єкта) кардинальним чином змінює процеси рефлексивного регулювання образного музичного мислення, забезпечуючи зростання продуктивності. Визначення певних елементів дискурсу як похідних від ідентифікації себе з груповим чи з індивідуальним суб'єктом мало суттєве значення в просуванні до створення діагностичних та інтервенційних засобів формування системи рефлексивного управління.

Одним з таких засобів було порівняння результатів класичної методики "Я-Ми-образ", яку письмово виконували учасники тренінгів-практикумів, з процедурами заключної (підсумкової) рефлексії. Виявлено низку ефектів перетину рефлексивних процесів у формі публічної рефлексії та індивідуальної рефлексії на основі текстового продукту ("тесту 20-ти висловлювань" М. Kuhn, Т. Mc Partland) у ситуаціях

організаційного навчання та розвитку. Результати індивідуальних тестів для підтримки "Я-Ми образу" і образу розвитку організації, досягнутих у тренінгу, можна використовувати у посттренінговий період.

На впроваджувавальному рівні процеси створення нової якості образу досліджувалися також при створенні рефлексивної оболонки для авторських семінарів одного з найвідоміших учителів-новаторів Є. Ільїна (проект "Метр" у 1989 – 1991 роках виконувався у співавторстві з Г. В. Похмелкіною [18]). При проведенні майстер-класів без психологічного супроводу у вчителів – учасників семінарів виникав образ "метра" як амбітної людини, не зацікавленої в аудиторії. З іншого боку, не виникало образу споживача як адепта його підходу. Рефлексивне опрацювання цього розриву образів шляхом залучення рефлексивного ресурсу професійних психологів для трансформації образів конфронтації в образ ресурсу стало підтвердженням ефективності рефлексивних технік роботи з образами (зокрема, з розривом образів споживачів послуги).

Таким чином, у роботах, які переводили напрацювання емпірії та закономірностей рефлексивної психології в прикладні та впроваджувальні модифікації, було встановлено ресурсну і блокуючу функцію ідентичності у складі актуальних когнітивних процесів. Ресурсна функція в разі перебування в бажаній уявній або фактичній групі сприяє продуктивному процесові (у випадку фактичної групи має значення також прийнятність для групи такого членства). Крім того, ресурсна функція може бути такою на фоні блокуючої. Утворення об'єднань у межах певної групи може мати тільки тактичний характер, виконувати функцію когнітивного просування і не потребувати оформлення відмінностей ідентичності щодо більш широкої групи. Тоді можемо говорити, що певні рівні блокування не зачіпають можливості когнітивного просування в певних випадках або через віддаленість конфліктних зон, або через опосередкування їх проміжними фільтрами. Інші рівні можна зарахувати до актуально неможливих.

Ціннісні контексти рефлексії: поліціннісність і постналежність до різних групових суб'єктів

Нову концептуальну інтерпретацію даних в аспекті прогресивних характеристик групової рефлексії в межах різних цінностей започатковано дослідженнями цінності продуктивності групи і цінності розвитку індивіда в групі в лабораторних експериментах М. І. Найдьонова та Л. А. Найдьонової. Порівняння даних, отриманих у цих дослідженнях, показало, що рефлексивна регуляція, яка стихійно розгортається для забезпечення продуктивності групи, не завжди збігається з цінністю розвитку індивіда.

Статистично значущі відмінності між учасниками групової творчості, які збільшили продуктивність подальшого (за груповим) індивідуального пошуку, і тими, хто погіршив індивідуальний процес і результат, підтвердили важливість врахування параметрів дискурсу (зокрема такого параметра, як контакт у вигляді заперечення партнерові, який диференціював зазначені вище групи). Індивідуальні результати в разі повернення до самостійного пошуку погіршуються навіть після успішної динаміки нарощування продуктивності групою в тих випадках, коли параметр заперечень слабо виражений у дискурсі. Згідно з новою концептуальною інтерпретацією це може бути результатом незбалансованої "**Ми-ідентичності**", надмірного приєднання до групового суб'єкта з надмірною втратою меж власної суб'єктності.

Ці механізми можуть також відігравати суттєву роль у виникненні такого феномена складнокоординованості, як поліціннісність, що є наслідком невідрефлексованої постналежності до різних групових суб'єктів.

Теоретико-методологічний аналіз отриманих результатів досліджень і розробок дав змогу подолати редукцію щодо продуктивності як домінуючої цінності, яка опосередковує виклик і включення рефлексивних процесів.

Показано, що інші цінності також можуть опосередковувати рефлексивні процеси, зокрема, цінність незмінності (стабілізації, збереження, що виступає антиподом продуктивності) теж може ініціювати групову рефлексію, принаймні у формі рефлексивних очікувань. Виявлено, що суперечності на ціннісному рівні, неусвідомлені й неузгоджені, можуть створювати руйнівні для системи тенденції взаємознищення рефлексивного потенціалу.

З іншого боку, з'ясовано, що механізм взаємопроникнення цінностей у процесі розвитку групового суб'єкта в практиці реалізації груп-рефлексивного підходу, зорієнтованого на свідому взаємодію і взаємоузгодження цінностей групових суб'єктів, може стати однією із складових розвитку системи рефлексивного управління. Розгляд ціннісних контекстів у цих дослідженнях створив передумову включення спеціального модуля "Цінності, принципи, правила" у контекст подальшого дослідження і формування системи рефлексивного управління як обов'язкового компонента узгодження для ініціації рефлексивного середовища.

Вікові, індивідуальні і середовищні чинники феномена статусно-рольової невідповідності

Здійснено мета-аналіз особливостей процесу групової рефлексії в генетичному і диференціально-психологічному аспектах при порівнянні різних підгруп досліджуваних у лабораторних експериментах, проведених під керівництвом автора (А. Л. Булат, К. К. Готовська, С. Н. Кікоть, Л. А. Кислицина, Р. В. Крючковенко, Т. В. Лазарева, З. І. Литвинова, М. Г. Мошніна, Л. В. Побединська, Г. В. Рогач, І. П. Рясна, О. Л. Селицька, Н. І. Соркіна, М. Л. Токарева, Т. Л. Хомченко, Т. В. Чаусова).

Вікові відмінності в динаміці процесу групової рефлексії полягають у гетерохронному стихійному формуванні окремих складових, що інтегрують групову рефлексію на основі різного співвідношення компонентів. Дослідження рефлексії на віковому відтинку встановлюють

близькість віднайдених у них закономірностей до вікових особливостей рефлексії, знайдених у межах інших концептуальних підходів (В. В. Давидов, Л. В. Занков, Ж. Піаже, В. В. Рубцов). Дослідження, які керуються порівнянням груп, відібраних згідно з методиками інших наукових шкіл, та в контексті груп-рефлексії (Л. А. Кисліцина, М. Г. Мошніна [5;11]), показали відсутність їх диференціації за структурними і процесуальними показниками групової рефлексії та за продуктивністю спільної творчості.

Так, виявлення характеристик групової рефлексії у досліджуваних з теоретичним і емпіричним типами мислення (виділеними за методикою О. Ф. Іванової [3]) не дали змоги зробити висновок про пряму залежність між теоретичним типом мислення і прогресивними показниками групової рефлексії [11]. Більше того, партнери з несформованим теоретичним мисленням виявили меншу продуктивність спільної творчості і нижчу ефективність його рефлексивної регуляції порівняно з партнерами, що мають сформований емпіричний тип мислення. Хоч опанування рефлексивних операцій обернення є, за Ж. Піаже, обов'язковою складовою розвитку мислення підлітків, а інтелектуальна рефлексія, за Л. В. Занковим, – складовою продуктивного розв'язання задач, при розгляді індивідуальних властивостей у груповому контексті лише цих елементів виявляється недостатньо для забезпечення прогресивних показників групової рефлексії.

Співвідношення особливостей групової рефлексії і рефлексивності-імпульсивності когнітивного стилю партнерів у лабораторних дослідженнях групового розв'язання малих творчих задач, проведених Л. Кисліциною [5], підтверджує, що немає прямого зв'язку і значущих кореляцій між розвинутими процесуальними і продуктивними показниками групової рефлексії та рефлексивним когнітивним стилем. Найоптимальніші структурні й процесуальні показники групової рефлексії характерні для партнерів, індивідуальний когнітивний стиль яких не має

яскраво виражених полюсних характеристик ні імпульсивності, ні рефлексивності, що відбивається в середніх значеннях вимірювання цього показника.

Як показує проведений аналіз досліджень групової рефлексії, вони в більшості випадків пропонують не стільки вікові закономірності формування групової рефлексії, скільки включення соціально-професійно-рольових факторів у вікові закономірності становлення рефлексії. Саме професійно-рольова ідентифікація виявилася провідним чинником в узагальненні вікової осі розвитку групової рефлексії. Статистично і процедурно відповідаючи вимогам психодіагностики, процедура контекстуально-параметричного змістово-сміслового аналізу, яка використовувалася в дослідженнях, дає можливість відстежувати рефлексію окремих носіїв і загалом середовища. Аналіз цієї низки досліджень засвідчив існування фактора рефлексивного середовища, яке суттєвим чином зміщує вікові межі в ситуації розвитку групової рефлексії.

Цей висновок у новому контексті пошуку чинників формування системи рефлексивного управління підтверджується аналізом дослідження особливостей групової рефлексії при різному ступені готовності до інтелектуальної праці, проведеним автором на початку 1980-х років.

Висновок про значущість рефлексивного середовища Він відіграє ключову роль у створенні концепції формування системи рефлексивного управління в складнокоординованих організаціях.

У разі внесення в організаційне середовище зовнішньої рефлексивної компетенції певного виду змінюватиметься загальне середовище, яке, у свою чергу, впливатиме на розвиток рефлексивних процесів у всій системі рефлексивного управління. Цикл дослідження-впровадження стосовно рефлексивного середовища неможливо відділити від загального пошуку закономірностей і засобів формування системи рефлексивного управління в складнокоординованих організаціях.

Життєві контексти рефлексії: від боротьби статусів до паритетності суб'єктності

З огляду на висновки про важливість рефлексивного середовища для розвитку такого інтегративного утворення рефлексивних процесів, як групова рефлексія, звернемося до аналізу тих досліджень, у яких розглядаються закономірності, похідні від контексту, у який вбудовано лабораторні експерименти. Для досліджень, проведених під керівництвом автора на основі концепції групової рефлексії, загалом характерним є врахування впливу організаційного контексту лабораторного експериментування не тільки як чинника забезпечення чистоти аналізу змінних, а й як предмета дослідження. Вторинний аналіз виявів динаміки процесу групової рефлексії в різних життєвих контекстах показав, що розвиток групової рефлексії можливий не тільки в контексті основної діяльності (навчання, профорієнтація, підвищення професійної кваліфікації), а і в межах контексту самовідновлення, особистісного саморозвитку, дозвілля [15].

Вбудований в ці контексти лабораторний формуючий експеримент вимагав враховувати контекстуальні особливості для забезпечення ефективності здійснюваних процедур.

Особливе місце в інтегративному повторному аналізі посідає дослідження впливу соціально-психологічного контексту партнерських взаємовідносин на процеси групової рефлексії (З. І. Литвинова [10]). Спроба сформувати творчі групи в межах одного робочого колективу (навчального класу) за принципом соціометричних крайностей дала ключ до прогнозування особливостей первинної динаміки групової суб'єктності при включенні в експериментально-психологічне середовище.

Так, рівностатусність (незалежно від того, високим чи низьким є соціометричний статус) за умови відсутності особистої неприязні створює сприятливі умови для розгортання групової рефлексії. Суперечність між структурами формального і неформального лідерства за умови відсутності

напрацьованих способів взаємодії чи їх неадекватності новим умовам може провокувати боротьбу за підвищення статусу, що приводить до складностей формування групового суб'єкта і стає чинником такого феномена складнокоординованості, як боротьба за статус. Різностатусність, особливо на рівні включення в групу контекстно ізольованих партнерів і при блокуванні побудови способів взаємодії, створює несприятливі умови для розгортання групової рефлексії, оскільки така заблокована група обмежується суто репродуктивними стратегіями і характеризується уникненням взаємодії.

Виявлення цих особливостей на рівні впровадження робило необхідним пошук засобів сприяння розвитку групової рефлексії в умовах: а) статусної боротьби, б) особистої неприязні і конфлікту, в) заблокованої ізоляційними стосунками взаємодії. З іншого боку, саме ці особливості стосунків варто діагностувати в організації при постановці задачі формування системи рефлексивного управління.

У напрямі просування до можливості врахування все більш широких контекстів і середовищ під керівництвом автора було проведено перевірку виявлених рефлексивних закономірностей функціонування дискурсу в межах різних мовних середовищ. Перевірка здійснювалася в лабораторних умовах шляхом моделювання спільного творчого процесу англійською, французькою та німецькою мовами (Т. В. Лазарева, Т. Л. Хомченко [6], З. І. Литвинова [9], А. Тарицина), російською та українською (І. П. Рясна, Н. І. Соркіна), а також з урахуванням рівня володіння мовою (носії, перекладачі, студенти). З'ясувалося, що розбіжності у функціонуванні групової рефлексії не впливають на продуктивність творчості в межах одномовного середовища, але потенційно можуть створювати додаткові труднощі, наприклад, у разі відсутності психологічної компетенції перекладача, включеного в забезпечення стихійно організованого творчого процесу команди (особливо за браком часу, що унеможливорює розгортання рефлексивного процесу). Використання у впровадjuвальному

циклі варіантів проведення рефлексивних процедур англійською й німецькою мовами підтвердило певну універсальність (у межах досліджених мов) розроблених діагностичних процедур, а також можливостей впливу на перебіг групової рефлексії в цих процедурах. Три форми існування групової рефлексії визначають сфери прояву рефлексії в дискурсі при взаємодії індивідуальних і групових суб'єктів: інтелектуальна рефлексія спрямована на розв'язання порушеної проблеми; особистісна – на переосмислення себе і подолання особистої конфліктності; ресурсна між-суб'єктна – на побудову образу групи і власної ідентичності, на подолання міжперсональної та між-групової конфліктності. Процеси групової рефлексії забезпечують розвантаження чуттєвої тканини свідомості індивідуальних і групових суб'єктів через функціонування соціо-когнітивних механізмів концентратів, векторів і спільного табло відбиття картини світу суб'єктами в контурі спільної події.

В результаті проведеного аналізу циклу емпіричних досліджень рефлексивних процесів, здійснених автором, під його керівництвом або в тісній співпраці, виявлено *соціо-когнітивні закономірності динаміки групової суб'єктності*, які відкривають картину розуміння джерел негативних наслідків складнокоординованості. Виявлено функціонування фільтрів групової суб'єктності у формі блокування сприйняття висловлених партнерами інших думок, способів і моделей розв'язання задач, з одного боку, чутливість в дослуховуванні до того, що є побічним продуктом пошуку при умові рефлексивного регулювання фільтрів — з іншого. Показано, що в ході співпраці часто не враховуються існування перехідних дифузних форм суб'єктності, що призводить до стихійного виникнення нечіткості ідентичності, межі якої можуть бути свідомо регульовані з метою використання ефектів переходу (флуктуації) ресурсу в групі з однієї в іншу форму свого існування (з індивідуальної в групову й навпаки). Означені фільтри групової суб'єктності та флуктуації індивідуально-групових ресурсів можна вважати соціо-когнітивними

закономірностями динаміки групової суб'єктності, які закладають підґрунтя концепції формування системи рефлексивного управління в складнокоординованих організаціях.

Закономірності онтогенетичного розвитку групової рефлексії співпадають із функціональним становленням рефлексії групового суб'єкта, а саме: 1) перехід від розвитку рефлексії в межах однієї із її сфер (інтелектуальна, особистісна, міжперсональна і міжгрупова) до одночасного розвитку рефлексії у всіх її складових; 2) перехід від нижчого рівня цілісності рефлексії, що охоплює лише окремі аспекти ситуації, до вищого рівня цілісності – як рефлексування події у всій повноті міжсуб'єктних зв'язків і перспектив; 3) перехід від послідовного здійснення окремих рефлексивних актів до несіння цінності рефлексії, реалізації рефлексивного стилю життя. Здійснення групової рефлексії окремими учасниками події, суттєвим чином зміщує вікові межі розвитку групової рефлексії завдяки наснаженому (збагаченому) рефлексивному середовищу. Умовами розвитку групової рефлексії є варіації рівня невизначеності, проблемності й конфліктності ситуацій; зміни траєкторій індивідуальної участі в роботі різних коаліцій; рівностатусність (незалежно від того, високий чи низький статус); взаємопроникнення (взаємодія і взаємоузгодження) цінностей в процесі спілкування.

Закономірності функціонування групової рефлексії розкривають соціо-когнітивну динаміку групової суб'єктності у її взаємопереходах: 1) групова рефлексія регулює становлення групової суб'єктності: здійснюється перехід від блокування сприйняття висловлених партнерами інших думок і моделей, похідних від іншої картини світу, до підвищення чутливості до проявів внутрішнього світу партнерів аж до прийняття "побічних продуктів" руху думки, неусвідомлюваних їхніми авторами; 2) групова рефлексія регулює *флуктуації* ідентичності і відповідного переходу ресурсу в групі з однієї в іншу форму свого існування (з індивідуальної в групову й навпаки) через визначення міри чіткості,

використання перехідних дифузних форм і редагування меж суб'єктності;
3) групова рефлексія досвіду створення і змін коаліцій (*коаліційна рефлексія*) через усвідомлення належності і пост-належності різним груповим суб'єктам стає механізмом розв'язання ціннісних суперечностей у взаємодії суб'єктів, способом забезпечення повноти групового суб'єкта в значущій спільній події.

Головним **висновком** проведеного аналізу експериментального дослідження рефлексивних процесів є формулювання закономірностей перебігу рефлексивних процесів у штучно створених лабораторних умовах. Три феномена складнокоординованості (різнопредметність, поліцінність та статусно-рольова невідповідність) моделюються при розв'язанні творчих задач групою учасників у експерименті. Нова інтерпретація результатів експерименту розкриває зв'язок феноменів складнокоординованості та особливостей здійснення рефлексивних процесів. При дефіциті рефлексивних ресурсів у групі відбувається ескалація складнокоординованості, що проявляється в зниженні продуктивності групи та/або блокуванні індивідуального розвитку учасників.

Узагальнення результатів теоретико-експериментального дослідження рефлексивних процесів індивідуальних і групових суб'єктів дало змогу виділити соціо-когнітивні закономірності динаміки групової суб'єктності, закономірності функціонування і онтогенетичного розвитку рефлексивних процесів групового суб'єкта в залежності від різних умов організації спільного творчого процесу.

Перспективу подальшого дослідження становить вивчення ролі рефлексивних процесів у формуванні таких феноменів складнокоординованості, які потребують виходу за межі лабораторного експерименту в контур дослідження-впровадження, зокрема це феномен балансування владою. Використання виявлених закономірностей перебігу

рефлексивних процесів у співпраці може виступити базою формування рефлексивного управління в організаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bulat A., Naidenov M. Image in the system of reflection // Abstracts of 3st European Congress of Psychology – Abstracts. 4– 9 July, 1993.– Tampere, Finland – 1993. – P. 322
2. Григоровская Л. В. Развитие образного мышления младших подростков средствами музыки. - Дис. . . . канд. пед. наук. - Киев, 1990. – 237 с.
3. Заика Е. В., Иванова Е. Ф. Об одной методике диагностики теоретического и эмпирического типов мышления // Психологические проблемы диагностики. – Ярославль, 1985. – с. 44-49.
4. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. 2003. Т. 24. № 5. С. 45-57.
5. Кислицина Л. А. Сопоставительный анализ рефлексивности как оппозиции импульсивности и рефлексии как переосмысления: Диплом. раб. / Гос. ин-т последиплом. образования инженерно-пед. кадров Украины. – Донецк, 1993. – 66 с.
6. Лазарева Т. В. , Найденов М. И. , Хомченко Т. Л. Проблемы создания психолого-рефлексивной среды на материале английского языка // Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика. – О.: 1992. – с. 174–175.
7. Лепский В. Е. Становление стратегических субъектов: постановка проблемы // Рефлексивные процессы и управление. – 2002. – Т. 2. – с. 5–23.
8. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. Издание третье. М. : Институт психологии РАН. 2000. – 136 с
9. Литвинова З. И. , Найденов М. И. Групповая рефлексия как механизм освоения иностранного языка // Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика. – Одесса, 1992 – с. 176
10. Литвинова З. И. Особенности рефлексии: социально-психологический аспект // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – К. , 1992. – с. 120–121
11. Мошнина М. Г. Взаимосвязь эффективности логической памяти и типов мышления с особенностями рефлексии: Диплом. раб. / Гос. ин-т последиплом. образования инженерно-пед. кадров Украины. – Донецк, 1994. – 66 с.
12. Мошнина М. Г. Взаимосвязь эффективности логической памяти и типов мышления с особенностями рефлексии: Диплом. раб. / Гос. ин-т последиплом. образования инженерно-пед. кадров Украины. – Донецк, 1994. – 66 с.
13. Найденов М. И. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: Дис. . . канд. психол. наук: 23. 01. 1990. – К., 1989. – 239 с.
14. Найденов М.И., Токарева М.Л. Рефлексивный потенциал художественного текста как объект и средство психологии групповой рефлексии // Проблемы развития психологической службы в системе образования: Сборник материалов регион. науч–практич. конференции. – Славянск, 1993. – С. 61—63
15. Найденова Л. А. Роль рефлексивного потенциала группы в активизации творческих способностей учащихся: Дис. . . канд. психол. наук: 21. 09. 1993. – К., 1993. – 192 с.
16. Найденов М. І. Повнота групового суб'єкта як складова рефлексивного управління // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський

та ін. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 12 (15). – С. 87–108

17. Найдьонов М. І. Складнокоординованість соціосистем і організацій як психологічний феномен // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 15 (18). – С. 60–89
18. Принципы рефлексивной психологии педагогического творчества / Степанов С. Ю., Похмелкина Г. Ф., Колошина Т. Ю., Фролова Т. В. // Вопросы психологии. – 1991. – № 5.
19. Советов А. В., Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации практического мышления при решении проектировочных задач // Материалы научно- методической конференции "Проблемы развития и освоения интеллектуальных систем". - Новосибирск, 1986. - С. 27.

Найдьонов Михайло Іванович

- кандидат психологічних наук
- провідний науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології АПН України (м. Київ)
- e-mail: iris_psy@kiev.ua